

УДК 808.1 : 37.022 : 37.026

ВПЛИВ ІДЕЙ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО НА РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОГО ПІДРУЧНИКОЗНАВСТВА

Олександр Жосан (Кіровоград)

Розглядається вплив ідей В.О.Сухомлинського на становлення й розвиток теорії підручникотворення як компонента сучасного підручничкознавства.

The influence of V.O.Sukhomlynsky to development of national theory of school literature

Alexander Josan (Kirovohrad)

The Influence of V.O.Suhomlinskiy ideas on the development theory of textbook as a component of modern theory of school literature is investigated.

Влияние идей В.А.Сухомлинского на развитие национального учебниковедения

Александр Жосан (Кіровоград)

Рассматривается влияние идей В.А.Сухомлинского на становление и развитие теории создания учебников как компонента современного учебниковедения.

Ключові слова: навчальна література, шкільний підручник, індивідуальні особливості, розвиток творчих здібностей, теорія підручникотворення, підручничкознавство.

Ключевые слова: учебная литература, школьный учебник, индивидуальные особенности, развитие творческих способностей, теория создания учебников, учебниковедение.

Keywords: school literature, school textbook, individual characteristics, creativity, theory of textbook, theory of school literature.

Постановка проблеми, аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Необхідною умовою розвитку педагогічної науки і практики, особливо на етапі реформування системи освіти, є вивчення, осмислення історії педагогічної науки, пізнання закономірностей її розвитку. Відомо, що із двох десятків найвидатніших педагогів-гуманістів майже половину дала людству українська земля. До когорти класиків української гуманістичної педагогіки

належать Г.С.Сковорода, К.Д.Ушинський, С.Ф.Русова, Г.Г.Ващенко, В.О.Сухомлинський [3].

У педагогічних поглядах Г.С.Сковороди відображені прогресивні ідеї, які базуються на філософії кордоцентризму, гуманізму, демократизмі, любові до батьківщини, народу. Він висунув ідею, що щастя людина знаходить у праці, яка відповідає її природним нахилам. К.Д.Ушинський вважається основоположником вітчизняної наукової педагогіки. У його педагогічній творчості піднімаються проблеми цілей виховання, підготовки дитини до суспільно корисної, творчої праці, значення рідної мови у становленні особистості. Найважливішими педагогічними ідеями С.Ф.Русової є гуманізм, народність, природовідповідність, культуровідповідність, врахування індивідуальних особливостей дитини. Г.Г.Ващенко великої ваги надавав створенню в Україні системи освіти, яка б ґрунтувалась на засадах філософії гуманізму і формувала б освічену, творчу особистість, котра визнає абсолютні вартості, такі як добро, краса, істина, свобода [3].

В.О.Сухомлинський зробив свій великий внесок у розвиток різних галузей педагогіки, який важко переоцінити. Питаннями вивчення і впровадження в навчально-виховний процес творчої спадщини В.О.Сухомлинського займалися І.В.Зайченко, І.К.Матюша, В.І.Скрипка, М.Я.Антонець, О.А.Гальонка, В.В.Кириченко, Н.В.Єрмак, М.Т.Благінін, Г.М.Тимошко, С.В.Завацький, Н.О.Ланько та ін. І.В.Зайченко розглядав педагогічну систему В.О.Сухомлинського в контексті європейської і світової педагогічної думки, звернувши увагу на те, що «У творах В.Сухомлинського Українська держава отримала надзвичайно багату, своєрідну й прекрасну освітянську спадщину, яка здатна жити сучасну теорію і практику освіти, навчання й виховання молодого підростаючого покоління на національному ґрунті [10, с. 28–29]». І.К.Матюша проаналізував гуманістичні засади педагогіки В.О.Сухомлинського: «Його концепція спрямована на утвердження справжнього гуманізму: виховання молодого покоління в любові, чуйності і

співпереживанні. Він справедливо вважав, що, виховуючи в людині уміння керувати своїми бажаннями, треба не принижувати, а підносити її особисту гідність, спираючись на її природний і соціальний потенціал [7]». О.В.Сухомлинська зосередилася на становленні й розвитку системи громадянського виховання та формуванні духовно-моральних цінностей особистості [15]. В.І.Скрипка висвітлив філософське осягнення процесу виховання у даній педагогічній системі, основні риси українського світоглядного менталітету (антеїзм, кордоцентризм, екзистенціалізм) [12]. М.Я.Антонець дослідив проблему дитиноцентризму педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського і її вплив на сучасний освітній простір [1]. О.А.Гальонка, Н.О.Ланько звернули увагу на врахування індивідуальних особливостей, виховання інтересу до навчання та розвиток розумових здібностей учнів, їх самореалізацію, роль учителя в даному процесі [3]. М.Т.Благінін висвітлив питання виховання у дітей доброти і милосердя, співпраці сім'ї і школи, чутливості і поваги до кожної дитини, вмілого, глибоко продуманого підходу до організації роботи з урахуванням індивідуальних особливостей кожної дитини [2]. В.В.Кириченко підкреслив важливість питання фізичного виховання, засоби і способи самовиховання, завдання всебічного розвитку особистості, фізичної підготовленості до праці у педагогічній системі В.О.Сухомлинського [5]. Н.В.Єрмак розглянула питання роботи по впровадженню педагогічної спадщини великого педагога в практичній діяльності керівників шкіл, гуманізації управлінської діяльності та відносин між учителями й учнями [4]. С.В.Завацький зосередився на питаннях забезпечення гармонійного розвитку особистості, поєднання фізичної та розумової праці, становлення громадянина завдяки праці [10, с. 21–23].

Залишається недостатньо розробленим і потребує висвітлення питання впливу дидактичних ідей В.О.Сухомлинського на розвиток вітчизняного підручничокознавства.

Формулювання мети статті

Видатний педагог розробляв питання теорії і методики дидактики: врахування індивідуальних особливостей, розвитку творчих здібностей дитини, гармонійного розвитку особистості, заклав основи особистісно орієнтованого навчання і виховання; начну увагу звертав на розвиток співпраці вчителів та учнів. Людина у творчості В.О.Сухомлинського є найвищою цінністю. Саме тому мету всієї дидактичної системи він вбачав у тому, щоб навчити людину жити у світі прекрасного, щоб краса, яка її оточує, творила красу в ній самій. Одним із важливих завдань педагогічного колективу, на думку В.О.Сухомлинського, є максимальна увага фізичному розвитку дітей і насамперед зміцненню захисних сил їхнього організму з метою запобігання багатьом захворюванням. Важливу роль відводив трудовому вихованню, творчій, соціально значущій праці. Ці ідеї стали основою розвитку сучасної освіти й педагогічної науки в Україні, поширюються за її межами і не могли не вплинути на розвиток підручничознавства. *Метою написання статті* є спроба виявити такий вплив.

Виклад основного матеріалу дослідження

У Національній доктрині розвитку освіти серед пріоритетних напрямів державної політики щодо розвитку освіти виокремлено: особистісно орієнтоване навчання і виховання, постійне оновлення змісту освіти, підвищення її якості, удосконалення форм організації навчально-виховного процесу, пропагування здорового способу життя, формування національних і загальнолюдських цінностей, навчання впродовж життя.

Подібні цілі і завдання загальної середньої освіти відстоював і впроваджував у практичну діяльність у 50–60-х роках ХХ століття В.О.Сухомлинський. Павлівська середня школа, яку він очолював, стала відомою в усьому Радянському Союзі і за кордоном як лабораторія наукових ідей та новаторського педагогічного досвіду.

В.О.Сухомлинський велику увагу приділяв змісту навчання: «Потік

інформації – ось найважливіша умова повноцінного розумового розвитку... [13, с. 189]»; «Ми живемо в такий час, коли без оволодіння науковими знаннями неможливі ні праця, ні елементарна культура людських стосунків, ні виконання громадянських обов'язків... [13, с. 22]». Аналізуючи дидактичні підходи видатного педагога до формування змісту навчання та його відображення в навчальній літературі, можна виокремити два основних напрямки: зміст навчального матеріалу *не може бути дуже простим* («Учіння не може бути легкою й приємною грою, яка надає лише насолоду й задоволення. І життєвий шлях підростаючого громадянина не буде легкою прогулянкою по накатаній стежці. Ми повинні виховати високоосвічених, працелюбних, наполегливих людей, які готові подолати не менш значні труднощі, ніж ті, які подолали їхні батьки, діди й прадіди [13, с. 22]»), але, з другого боку, він *не повинен бути переобтяженим* науковим матеріалом, великою кількістю фактів і явищ, формул і задач, які учень не буде в змозі засвоїти; навчальний матеріал також має подаватися у доступній формі та викликати в учня інтерес до пізнання нового («Учіння може стати для дітей цікавою, захоплюючою справою, якщо воно осяває яскравим світлом думки, почуттів, творчості, краси, гри [13, с. 172–173]»).

Чимало пропозицій В.О.Сухомлинський зробив Міністерству народної освіти щодо удосконалення програм і підручників, які, на його переконання, мали б викликати в учня інтерес до навчання. «Джерело інтересу, – писав він, – в застосуванні знань, у переживанні почуття влади розуму над фактами і явищами. У самій глибині людського єства є невикорінна потреба відчувати себе відкривачем, дослідником, шукачем. У дитячому ж духовному світі ця потреба особливо сильна. Та якщо немає поживи для неї – живого спілкування з фактами і явищами, радості пізнання – ця потреба поступово слабне, а разом з нею згасає й інтерес до знань. Я бачу дуже важливе виховне завдання в тому, щоб повсякчас підтримувати, поглиблювати бажання учня бути відкривачем, реалізувати це його бажання спеціальними методами роботи [14]».

Якщо вчителі думають тільки про те, як би примусити учнів сидіти якомога більше над підручниками, як би відвернути їхню увагу від усього іншого, – неминуче перевантаження. Незавидна доля школяра, який ні про що інше не думає, крім уроку, підручника, домашнього завдання, оцінки. Не можна, на думку В.О.Сухомлинського, допускати, щоб учня заповонило школярство. Крім звичного кола шкільних справ, уявлень, інтересів, у нього має бути багате, багатогранне *інтелектуальне життя*. Мова йде про читання учня, особливо у підлітковому віці [14].

Інтелектуальне життя особистості не можна уявляти як вузький, замкнутий маленький світ. Збагачуючи інтелектуальне життя колективу, людина повсякчас користується і його духовними багатствами [14]. В.О.Сухомлинський, як директор, прагнув того, щоб у його школі було багато колективів, в яких вирувало б розумове життя: «Це передусім науково-предметні гуртки: науково-математичний, науково-технічний, науково-хімічний, науково-біологічний, науково-етнографічний, науково-літературний, філософський. До цих гуртків ні в якому разі не можна ставитися як до придатка предмета або засобу запобігання неуспішності, це – вогнище інтелектуального життя. У гуртках панує дух допитливості, цікавості. На заняттях науково-предметних гуртків учні не лише розповідають про те, що читають, але й виступають з доповідями, повідомленнями, тобто певною мірою долучаються до науки [14]».

На думку В.О.Сухомлинського, навчальна література повинна пробуджувати інтерес до інших видів літератури: художньої, публіцистичної, науково-популярної та з рештою – наукової. Одним із перших серед вітчизняних педагогів він обґрунтував ідею про необхідність залучення учнів до *наукової діяльності*, яка надає думці справді творчого характеру: істинами, закономірностями, про які розповідають підлітки, юнаки й дівчата, вони дорожать, ставляться до них, як до свого багатства, здобутого особистими зусиллями; з цими багатствами до того ж пов'язуються думки про працю і творчість, про майбутнє [14]. Остання теза дуже співзвучна сучасній

концепції профільного навчання. Зазначені ідеї В.О.Сухомлинського використовуються у сучасній освітній практиці під час здійснення допрофільної підготовки учнів та профільного навчання.

Значний вплив ідеї видатного педагога справили й на становлення вітчизняного підручничокознавства, передусім теорії підручникотворення. Їх широко використовували в своїх розробках В. Г. Бейлінсон, В. П. Безпалько, О. Я. Боданська, Д. Д. Зуєв, В. С. Цетлін, Ю. К. Бабанський, М. М. Скаткін, Д. Т. Турсунов та ін.

Сучасні українські науковці (Р. А. Арцишевський, П. С. Атаманчук, В. Г. Бевз, Н. М. Бібік, М. І. Бурда, Н. М. Буринська, І. П. Гудзик, Я. П. Кодлюк, Т. О. Лукіна, О. І. Ляшенко, В. М. Мадзігон, Н. Ю. Матяш, О. Я. Савченко, О. М. Топузов, А. В. Фурман та ін.), розвиваючи теорію підручникотворення, також значною мірою використовують ідеї В.О.Сухомлинського. Це знайшло відображення у розроблених Національною академією педагогічних наук та затверджених Міністерством освіти і науки України вимогах до змісту підручника [9]. Наведемо деякі з них, на наш погляд, найважливіші:

- підручник у доступній для учнів формі повинен розкривати суть основних наукових ідей, законів, понять та їх зв'язків із суспільноекономічним розвитком країни і духовним життям суспільства, практичним застосуванням у сфері матеріального виробництва;
- зміст підручника має забезпечувати зв'язок з життям, бути спрямованим на формування особистості школяра, розвиток її здібностей та обдарувань;
- підручник повинен бути цікавим для учнів; написаний мовою, що відповідає можливостям його засвоєння учнями певної вікової категорії, містити систему завдань, посилюючих для школярів і відповідати їх рівню розвитку, попередній загальноосвітній підготовці й життєвому досвіду, не допускати при цьому примітивного спрощення та наукової вульгаризації

змісту;

- рівень доступності підручника повинен бути таким, щоб учень міг успішно використовувати його для самостійного вивчення матеріалу.

Як зазначає О.Я.Савченко, підручник має поступово, але послідовно і наполегливо готувати дітей до самонавчання. Цей аспект, на її думку, відображається в таких напрямках: *мотиваційний* (вживання у тексті підручника різних засобів заохочення самостійної праці) та *процесуальний* (вміння автора спроектувати у текстовому та позатекстовому компонентах підручника розгорнений процес самонавчання) [11].

Сучасній школі, на думку О.В.Николюк, потрібні підручники, які могли б виконувати роль інтелектуального самовчителя. Для цього необхідно змінити принципи конструювання навчальних текстів, щоб підручник своїм змістом і формою був проекцією не лише наукового знання, але й основних психологічних ліній інтелектуального розвитку учнів у процесі навчання, тобто домінуючий довгі роки предметно-центричний підхід повинен бути доповнений психодидактичним підходом, основними вимогами якого наступні.

Тематичний принцип структурування змісту навчального предмета, який дозволяє послідовно і розгорнуто вибудовувати навчальний курс; поділ на тематичні «блоки» дає можливість учителю більш гнучко планувати навчальний процес, беручи до уваги особливості різних груп учнів та рівень опанування змісту.

Різноманітність і диференційованість навчальних текстів. Використання різних форм презентації навчального матеріалу (словесно-логічна, візуальна, предметно-практична, емоційно-метафорична); різних культурно-історичних відомостей. Виділення в текстах фрагментів різного ступеня складності як за змістом, так і за способами навчальної діяльності; навчання в режимі виконавчої, дослідницької, проектної або творчої діяльності та ін.).

Орієнтація на розуміння фактів, ідей і теорій. Передбачає формування

засобами навчального тексту загальних інтелектуальних умінь як основи розуміння, таких, як уміння доводити, оцінювати, обґрунтовувати, планувати, прогнозувати, реагувати на протиріччя, досліджувати тощо.

Сюжетна основа навчальних текстів. Сюжет допомагає мотиваційно і змістовно включати учня в роботу з текстом в якості активного учасника подій, що відбуваються в тексті. Сюжет створює певний семантичний простір, в рамках якого учні можуть переходити з одного режиму навчальної діяльності в інший, від читання - до дискусії, від відтворення навчального матеріалу - до дослідження тощо.

Використання в навчальних текстах «проблемних текстових ситуацій» (завдання, вправи). Це ситуація прихованого питання з урахуванням новизни, яка містить матеріал для пошуку відповіді на основі самостійних міркувань. Навчальні завдання повинні містити мотиваційний компонент, попереджуючий умови задачі, варіативність даних та шляхів їх розгляду, наявність проблемних питань в кінці завдання, які орієнтують учня на рефлексивний аналіз самого завдання та способів його виконання.

Діалогічний характер навчальних текстів. Одне із завдань навчального тексту – організація діалогу читача з текстом, в якому текст виконує роль «співрозмовника». В старших класах діалог має перерости в полілог (здатність думати над проблемою в умовах існування певної кількості точок зору), котрий, в свою чергу, повинен в своєму розвитку перетворитися в здатність до конструктивного монологу (здатність обговорювати проблему із самим собою в режимі діалогу і полілогу).

Опора на самостійність учнів в процесі засвоєння нового знання. Прочитавши з випередженням параграф або декілька параграфів підручника, учні тим самим отримують можливість самостійно обдумати деякі теоретичні питання, сформулювати мету уроку та визначити план своїх дій.

Індивідуалізація навчання засобами навчального тексту. Організація навчального тексту передбачає врахування особистісного досвіду учнів – індивідуальних пізнавальних нахилів, особистих життєвих вражень.

Навчальний текст повинен бути сконструйований таким чином, щоб різні учні могли вибрати в ньому відповідні їхнім індивідуальним інтелектуальним особливостям форми пред'явлення навчальної інформації, типи навчального матеріалу, способи навчальної діяльності тощо.

Створення засобами навчального тексту психологічно комфортного режиму розумової праці. Під психологічно комфортним режимом розумової праці мають на увазі такий тип навчання, який відповідає реальній будові дитячого розуму, дозволяє кожному учню вибрати найкращу для нього форму навчальної інтелектуальної поведінки [6; 8].

На думку А.В.Фурмана, центральною ланкою інноваційної системи модульно-розвивального навчання, має стати *модульно-розвивальний підручник*, що у єдності з іншими засобами організовує головну сюжетну лінію полідіалогічної та полісміслової освітньої взаємодії у класі чи аудиторії, а тому є найефективнішим інструментом цієї освітньої моделі. На противагу типовому шкільному підручнику, що використовується тими, хто з ним працює, винятково як засіб учіння, модульно-розвивальний підручник передбачає мистецько-технологічне задіяння його як наддосконалого психодидактичного інструменту уможливлення ефективної розвивальної взаємодії у стінах освітнього закладу чи за його межами [16].

Модульно-розвивальний підручник, орієнтуючись на державний освітній стандарт і мінімізовано подаючи окремий змістовий модуль у різних системах кодування інформації, знань, досвіду (семантично, графічно, символічно, предметно та ін.), ситуативно стимулює проблемну мислекомунікацію, розгортання процесів означення, осмислення і порозуміння, плекає посферні здібності й духовно-естетичні наміри, сприяє вмотивованому нормотворенню і продуктивній рефлексії, що свідчить про переорієнтацію цільових компонентів змісту освіти від «знаннявого» підходу на ментально, психодуховно і вітакультурно зорієнтований [16].

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку

Сучасна педагогічна наука широко і результативно використовує

дидактичні ідеї В.О.Сухомлинського у процесі розроблення нового змісту шкільної навчальної літератури.

Сьогодні ми не можемо точно знати, яким шляхом піде наше підручникотворення у своєму розвитку, оскільки це повністю залежить від шляху всієї освіти. Але з упевненістю можна сказати, що ідеї видатного українського педагога й надалі справлятимуть значний вплив на розвиток підручничознавства.

Для наступного етапу дослідження можна поставити такі завдання:

- продовжити здійснення історико-логічного аналізу становлення та розвитку вітчизняного підручничознавства, визначити періодизацію цих процесів;
- з'ясувати вплив на процеси підручникотворення видатних педагогів-науковців: К.Д.Ушинського, А.С.Макаренка, Г.Г.Ващенко та ін.

Список використаних джерел

1. Антонеч М.Я. Дидактичні проблеми загальноосвітньої школи у педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського / Антонеч М.Я. – К. : Вища школа. 2008. – 247 с.
2. Благінін М.Т. О.В. Сухомлинський про виховання у дітей доброти і милосердя / Благінін М.Т. // Педагогічні обрії. – 1999. – № 5. – С. 15–18.
3. Гальонка О. Розвиток дидактичних ідей В.О.Сухомлинського в системі науково-методичної роботи з педагогічними кадрами в Чернігівській області [Електронний ресурс] / Гальонка О., Ланько Н. – Режим доступу : www.koipro.kr.ua/
4. Єрмак Н.В. Впровадження педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського в практику керівника школи / Єрмак Н.В. // Педагогічні обрії. – 1999. – № 5. – С. 32–33.
5. Кириченко В.В. Питання фізичного виховання в педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського / Кириченко В.В. // Педагогічні обрії. – 1999. № 5. – С. 3–5.
6. Мадзігон В. М. Підручник нового покоління: яким йому бути /

Мадзігон В.М. // Підручник XXI століття. – 2003. – № 1–4. – С. 41–42.

7. Матюша І.К. Внесок В.О.Сухомлинського в становлення гуманістичної педагогіки / Матюша І.К. // Педагогічні обрії. – 1999. – № 5. – С. 20–21.

8. Николук О.В. Удосконалення нормативно-правової бази створення сучасної навчальної літератури / Николук О.В. // Стан і перспективи апробації шкільної навчальної літератури : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. (Кіровоград, 28–29 жовт. 2009 р.) / М-во осв. і науки України, АПН України [та ін.]. – Кіровоград : КОІППО ім. В.Сухомлинського, 2009. – С. 20–25.

9. Основні вимоги до навчальних програм та підручників : додаток до Положення про Всеукраїнський конкурс рукописів навчальних програм та підручників для загальноосвітніх навчальних закладів : наказ Міністерства освіти і науки України від 12.02.2004 р. № 108 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/>.

10. Педагогічні ідеї В.О. Сухомлинського: погляд крізь роки : [збірник наукових статей] / [редкол. / за ред. С.В. Завацького, С.Я. Суярко]. – Чернігів, 2004. – 176 с.

11. Савченко О. Я. Нова доба шкільної освіти / О. Я. Савченко // Підручник XXI століття. – 2003. – № 1–4. – С. 30–39.

12. Скрипка В.І. Проблема соціалізації учнівської молоді у творчості В.О.Сухомлинського / Скрипка В.І. // Педагогічні обрії, 1999. – № 5. – С. 5–11.

13. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям / В.А.Сухомлинский. – К. : Рад. шк., 1977. – 384 с.

14. Сухомлинський В.О. Сто порад учителям. / В.О.Сухомлинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tnpu.edu.ua/kurs/2/iptext/>.

15. Сухомлинська О.В. Цінності в історії розвитку школи в Україні // Цінності освіти і виховання : [наук.-метод. зб.] / [редкол. / за заг. ред. О.В.Сухомлинської]. – К. : АПН, 1997. – С. 3–8.

16. Фурман А.В. Психодидактична експертиза

модульно-розвивальних підручників : [монографія] / А.В.Фурман, А.Н.Гіряк.
– Тернопіль : ТНЕУ, 2009. – 312 с.